

М. В. ДОВБИЩЕНКО, д-р іст. наук, Київський університет імені Тараса Шевченка

М. І. ДОВГИЧ, начальник галузевого державного архіву гідрометслужби – заступник директора

О. О. КОСОВЕЦЬ, директор Центральної геофізичної обсерваторії

В. В. СОКОЛОВ, провідний гідролог галузевого державного архіву гідрометслужби

МЕТЕОРОЛОГІЧНА ОБСЕРВАТОРІЯ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ 1855–1943 рр.

Статтю присвячено заснуванню та діяльності при Київському університеті св. Володимира метеорологічної обсерваторії. Відзначається внесок у вітчизняну науку її співробітників, висвітлюється її діяльність у 20–30 рр. ХХ ст. під керівництвом академіка Б. І. Срезневського, приділено увагу її функціонуванню в часи окупації Києва 1941–1943 рр.

Статья посвящена основанию и деятельности при Киевском университете св. Владимира метеорологической обсерватории. Отмечен вклад ее сотрудников в отечественную науку, представлена деятельность ее коллектива в 20–30-х годах ХХ ст. под руководством академика Б. И. Срезневского, обращено внимание на функционирование университетской обсерватории во время оккупации Киева 1941–1943 гг.

The article is devoted to the establishment and operation of the Kyiv University of St. Vladimir Meteorological Observatory. There is a contribution to the national science its employees covered by its activities in the 20–30 years of the twentieth century under the guidance academic B. I. Sreznevsky as so as focuses its operation during the 1941–1943 the occupation of Kyiv.

Історія науки і техніки як окремих напрям наукових досліджень не знайшла поки що широкого зацікавлення в середовищі вітчизняних вчених. Діяльність наукових та науково-дослідних установ і окремих підприємств лишаються об'єктом дослідження окремих спеціалістів що вивчають історію тих установ чи галузей виробництва, до яких мають безпосереднє відношення. Тим не менше згадана тематика є перспективною з точки зору окремого дослідження, оскільки дає можливість ширше висвітлити загальний поступ української науки і техніки, а також повніше розкрити внесок вітчизняних вчених в досягнення світової науки. В контексті згаданої проблематики важливою є тема діяльності на Україні метеорологічних установ, оскільки українська гідрометеослужба є однією з найстаріших на території колишнього СРСР і має давню традицію спостережень та наукових досліджень.

Мета даної статті – висвітити найважливіші етапи діяльності метеорологічної обсерваторії при Київському Університеті та визначити її внесок у розвиток вітчизняної метеорології.

Історія метеорологічної обсерваторії не має поки що окремого цілісного наукового дослідження. Про її діяльність згадується переважно в контексті висвітлення загальних проблем функціонування Київського університету, або

гідрометеорологічної служби в Україні. Першою спробою комплексно дослідити діяльність київської обсерваторії була зроблена ще у 80-х роках XIX ст., коли під редакцією В. С. Іконнікова побачив світ збірник, присвячений історії функціонуванню навчально-допоміжних установ Імператорського університету св. Володимира. [1, с. 1–416]. Як на свій час це видання було надзвичайно цінним з наукової точки зору і містило важливі відомості про заснування та початковий етап історії університетської обсерваторії. Проте в подальшому в світ виходили праці, що стосувалися окремим аспектам діяльності обсерваторії. Так, за авторством та під редакцією академіка Б. І. Срезневського виходили статті присвячені аерологічним дослідженням та діяльності при обсерваторії окремого музею [2, с. I–XV; 3, с. 104–106]. Загальні дані про університетську обсерваторію знаходимо у монографії, присвяченій 50-річчю гідрометеорологічній службі в Україні [4, с. 1–272], певний фактаж про її функціонування міститься у довідкових виданнях [5, с. 1–800].

На сучасному етапі інтерес до історії київської обсерваторії поживавився внаслідок зацікавлення долею її колишньої споруди, яка була пам'яткою архітектури, однак зараз використовується не за призначенням [6]. Втім, як зазначалося вище, комплексного дослідження історії університетської обсерваторії поки немає. Сподіваємося що запропонована стаття буде першим кроком до її створення.

Передумови створення метеорологічної обсерваторії при університеті св. Володимира в Києві. Створення метеорологічної обсерваторії при університеті св. Володимира зумовлювалося інтенсивним розвитком природничих наук в першій половині XIX ст., а також потребами сільського господарства, для ефективного ведення якого необхідні були більш точні знання про клімат і погоду. Вперше ідею створення метеорологічної обсерваторії в Києві висунули вчені Петербурзької Академії Наук 1844 р. викладену у листі до попечителя Київського навчального округу [6]. Згадана пропозиція була розглянута на університетській Раді 29 грудня 1844 р. Було вирішено, що обсерваторію необхідно організувати під керівництвом професора фізики. Проте практична реалізація цього завдання була відкладена з трьох причин. По-перше, університет не мав окремого придатного приміщення для розміщення обсерваторії. По-друге, в університеті не було професора фізики – він почав працювати у цій установі лише з 1846 р. По-третє, незважаючи на схвальне рішення Академії наук щодо заснування обсерваторії, коштів на її облаштування так і не виявилось [6].

Тим часом серед викладачів II відділення філософського факультету проходило обговорення питання про доцільність розташування обсерваторії в університеті. На засіданні відділення 29 жовтня 1846 р. було ухвалено, що для її розміщення необхідно звести окрему споруду та придбати відповідні інструменти. Втім, попечитель Київського навчального округу повідомив про неможливість фінансування будівництва обсерваторії через брак коштів і

запропонував обладнати її в будівлі університетської лазні [6]. Однак, керівництво університету не влаштувала подібна пропозиція, і воно продовжувало розглядати варіанти побудови спеціального приміщення обсерваторії. Зрештою, було прийняте рішення звести її будівлю на території Ботанічного саду, а складання її проекту доручили архітектору О. В. Беретті. Після узгодження проекту з місцевою владою будівництво обсерваторії розпочалося 18 травня 1851 р. [4, с. 10].

Будівництво обсерваторії 1851–1854 рр., її архітектура та початок метеорологічних спостережень. Будівництво метеорологічної обсерваторії тривало три роки і було завершене влітку 1854 р. [6]. Дослідниця І. В. Шулежко дала їй наступну характеристику як пам'ятці архітектури середини ХІХ ст.: «В основу плану обсерваторії було покладено квадрат. Чоловий фасад, орієнтований на вул. Л. Толстого, мав три віконні осі; бічні фасади – по чотири віконні осі; з тилового боку було організовано вхід. У центрі будинку містився вузол сходів, що вели на другий поверх – мезонін. Приміщення першого поверху були розміщені анфіладами навколо сходового вузла. Навколо мезоніну було влаштовано відкриту терасу з огорожею. Споруду завершував чотирихилий дах зі шпилем. Під будинком було розташовано підвали. Фасади було оформлено в стилістиці класицизму, з використанням пілястр, сандриків, карнизів. Загалом споруда мала ясний силует, гармонійні пропорції, лаконічні і водночас виразні деталі декору» [6]. Пізніше, у 1910 р., метеорологічна обсерваторія зазнала часткової реконструкції. За проектом архітектора В. О. Осьмака до неї було зі східної сторони зроблено одноповерхову прибудову, влаштовано вхід з дашком, переплановано деякі приміщення, тощо. Хоча прибудований об'єм порушив традиційну для класицизму симетрію будівлі, однак всіх притаманних цій споруді стильових характеристик було дотримано повністю [6].

Збудована 1854 р. обсерваторія лише через рік змогла розпочати метеорологічні спостереження. Причиною згаданої затримки стала відсутність необхідного обладнання. Ця проблема була вирішена після того як Київський навчальний округ знайшов можливість виділити кошти на його придбання. Про початок метеорологічних спостережень зберігся запис у журналі засідань правління університету: «Производство сих наблюдений началось 19 апреля 1855 года. 4 раза в сутки наблюдается атмосфера, температура, сырость воздуха, направление и сила ветра, состояние неба, количество выпавшего дождя и наименьшая температура ночью. Действие обсерватории предполагается расширить по мере возможности... Обсерватория состоит в ведении профессора Кнорра; консерватор физического кабинета Пловецкий помогает профессору Кнорру в производстве метеорологических наблюдений» [6].

Діяльність метеорологічної обсерваторії університету св. Володимира 1855–1917 рр. Метеорологічна обсерваторія при університеті св. Володимира як наукова установа зробила значний внесок у розвиток знань про природу.

Це визнавав уже наприкінці 1850-х рр. директор Санкт-Петербурзької обсерваторії, академік А. Я. Купфер, який високо оцінював її діяльність і рекомендував розширити коло спостережень [6]. Втім, на початках своєї діяльності обсерваторія мала певні труднощі, пов'язані з браком спостерігачів для нагляду за приладами. В подальшому вона була розв'язана шляхом залучення для спостережень студентів фізико-математичного факультету [1, с. 80].

З 1863 р. результати метеорологічних спостережень почали регулярно публікуватися на сторінках видання «Университетские известия». Важливим етапом історії обсерваторії став період, коли її очолював професор М. П. Авенаріус (†1895 р.). Двадцятилітній період його діяльності характеризується не лише розширенням обсягу вимірів, але також створенням школи метеорологів та активною публікацією наукових робіт. Значний внесок у розвиток вітчизняної науки зробив керівник університетської обсерваторії з 1890 р. П. І. Броунов († 1927 р.), який вважається засновником школи агрометеорології в Росії. За його ініціативою обсерваторія розширила програму спостережень, було поповнене її технічне обладнання, організовано регулярне видання «Наблюдений метеорологической обсерватории». З 1892 р. під його керівництвом в обсерваторії було розпочато спостереження за грозами. Подальша успішна діяльність обсерваторії пов'язана з іменем Й. Й. Косоногова († 1922 р.), який її очолював з 1896 р. В подальшому дійсний член Академії наук УРСР, він ініціював нові спеціалізовані виміри і спостереження, зокрема, за зливами, а також вимірювання сонячної радіації. Йому належить організація служби інформування про вегетацію та урожай сільськогосподарських культур [6].

З 1892 р. Київська університетська обсерваторія очолила Придніпровську сітку метеорологічних установ, яка проіснувала до 1917 р. [4, с. 15–16]. У згаданий період вона стала центром метеорологічних досліджень в районі басейну Дніпра та відіграла значну роль у розвитку метеорології та кліматології України. Діяльність метеорологічної обсерваторії отримала високу оцінку на сільськогосподарській та промисловій виставці 1897 р., де вона була нагороджена золотою медаллю [6].

Метеорологічна обсерваторія Київського університету в період громадянської війни 1917–1920 рр. Після жовтневого перевороту 1917 року та в ході Громадянської війни 1917–1920 рр. діяльність метеорологічних установ в Україні значно погіршилася. Багато станцій, гідрометеорологічних споруд та обладнання було пошкоджено або знищено, а колективи спеціалістів розпалися [6]. У той же час, метеорологічна обсерваторія при Київському університеті св. Володимира, незважаючи на воєнне лихоліття, продовжувала працювати. У 1918–1919 рр. в її стінах і далі проводилися метеорологічні спостереження, які проводили науковці Т. І. Баранова, І. К. Половко, М. О. Страшкевич [7], М. В. Райко, О. В. Кіяшко та ін. [2, с. V]. Понад те, за часів Гетьманату співробітники обсерваторії проводили

аерологічні спостереження і з цією метою запускали повітряні зонди (пілоти) [2, с. V–VI].

Метеорологічна обсерваторія в радянський період 1921–1941 рр. Закінчення Громадянської війни в Україні співпало з масштабною Георганізацією Київського університету св. Володимира та створення на його базі кількох навчальних та науково-дослідних установ. Прямим та безпосереднім правонаступником імператорського університету став Київський інститут народної освіти (КІНО). При ньому деякий час продовжувала функціонувати Метеорологічна обсерваторія, але особливості радянської системи у 1920-х рр. створили досить складну систему її взаємодії з КІНО.

Справа в тому, що 19 листопада 1921 р. Раднарком УРСР видав декрет щодо організації метеорологічної служби в Україні. Перший пункт згаданого декрету передбачав об'єднання усіх метеорологічних установ республіки «в одну общегосударственную организацию Украинскую Метеорологическую Службу» (скорочено – Укрмет – прим. авт.). П'ятий пункт декрету забороняв усім відомствам і установам мати окрему від Укрмету службу погоди. Отже, згідно з логікою цього декрету, Київська метеорологічна обсерваторія мала бути вилучена зі структури університету. Тим не менше, інші положення згаданого декрету свідчили про можливість фактичного подвійного підпорядкування метеорологічних установ. Так, восьмий пункт декрету передбачав можливість існування метеорологічної сітки у складі «непрофільних» установ і відомств за умови її затвердження Міжвідомчим комітетом при Укрметі.

Саме в стані подібного «подвійного підпорядкування» перебувала обсерваторія протягом 1921–1924 рр. Приблизно в цей час обсерваторія уже мала у своєму складі також геофізичний кабінет та аерологічну станцію. Більше того перебуваючи у складі Інституту народної освіти, вона «располагала хозяйственным и техническим аппаратом и делопроизводством» [8, арк. 13]. Ситуація змінилася 25 травня 1924 р. коли, постановою колегії Наркомпросу (протокол № 22 п. II), обсерваторія як наукова установа («научное учреждение» – так в тексті) була переведена зі складу КІНО у відання наукового комітету Наркомату народної освіти (Головнауки) [8, арк. 13]. Тим не менше, навіть після цього рішення Метеорологічна обсерваторія не втратила зв'язків з колишнім університетом. Справа в тому, що трудове законодавство СРСР у 20-х рр.х ХХ ст. дозволяло науковцям одночасно працювати в різних виробничих, науково-дослідних та навчальних установах. У результаті склалася ситуація, коли в колишній університетській метеорологічній обсерваторії, яка увійшла до сітки Укрмету, а з 1924 р. перейшла у відання Головнауки, аж до кінця 1920-х рр. продовжували працювати співробітники КІНО, які використовували її як навчальну базу для студентів. Так, з особової справи науковця М. І. Баранової дізнаємося, що вона у 1920–1929 рр. працювала в КІНО асистентом при кафедрі метеорології та фізичної географії. В цей же час вона займала посаду спостерігача-

обчислювача при метеорологічній обсерваторії, а до того ж у 1923–1929 рр. працювала в Укрметі [9].

На початку 1930-х років ситуація з трудовим законодавством в СРСР почала змінюватися. Влада відмовляється від практики роботи однієї особи на кількох посадах одночасно і, можливо, саме ця обставина сприяла остаточному визначенню статусу університетської обсерваторії. За думкою дослідниці І. В. Шулежко обсерваторія, яка одночасно входила до сітки Укрмету, перебувала у складі університету до 1929 р. На жаль, посилян на конкретні документи, які б могли підтвердити її висновок вона не наводить [6].

Відновлення діяльності Київської обсерваторії у першій половині 20-х років ХХ ст. відбувалося з труднощами. Зокрема, за свідченням академіка Б. Срезневського, обсяг аерологічних досліджень у період 1920–1926 рр. був набагато меншим у порівнянні з тим, який проводився до 1914 р. Ситуація змінилася на краще лише 1926 р., коли в Україні була відновлена гідрометеорологічна сітка. У згаданий період і аж до початку 1930-х рр. постійними працівниками обсерваторії, які проводили метеорологічні спостереження, були академік Б. І. Срезневський та наукові співробітники І. К. Половко (геофізик) [10] і О. Н. Нічкевич. Крім того, тимчасово працювали в цій установі або проходили стажування ціла низка відомих метеорологів: М. І. Баранова, О. В. Кіяшко, З. Заматохіна та ін. [2, с. V].

У цей період історії обсерваторії великий внесок у розвиток вітчизняної науки зробив вищезгаданий академік Б. І. Срезневський (†1934 р.) – видатний метеоролог і кліматолог, фундатор синоптичної метеорології в Україні. Вивчаючи клімат України, він підготував першу схему кліматичного районування республіки, провів дослідження про посуху і зливи, винайшов цінні метеорологічні прилади й обладнання, опублікував низку наукових праць [4, с. 10–12].

Саме завдяки його зусиллям Київська обсерваторія в середині 20-х – на початку 1930-х рр. стала одним із центрів наукових досліджень в Україні в галузі метеорології. З цього приводу він у своїх тезах під назвою «Організація наукової праці в галузі геофізики та метеорології» у 1925–1926 рр. писав: «Уже в настоящем своем состоянии Киевская метеорологическая обсерватория может обслуживать не только учебные потребности кафедры физики при бывшем Университете, ныне ИНО, но также руководить занятиями практикантов, даже с законченным высшим образованием, и имеет еженедельные собрания сотрудников для заслушания и обсуждения их научных докладов. Отсутствие таких докладов считается допустимым только для технических служащих (виделено нами). Геофизическая комиссия ВУАН является другим местом, где выступают наши сотрудники; Укрмет – третьим...» [8, арк. 27].

Про роль, яку відіграла в середині – другій половині 1920-х рр. обсерваторія в роботі науково-дослідних та виробничих інституцій України, свідчить пояснювальна записка стосовно її діяльності, складена в 1925–

1926 рр. У ній, зокрема, йдеться: «Мет[еорологическая] Обс[ерватория] состоит в связи с Всеукраинской Академией Наук, Укрметом, Геофизической Комиссией ВУАН, исследовательскими кафедрами (КІНО – прим. авт.), Главн[о]ю Геофизическою Обсерваторією, Губ[ернским] Статист[ическим] Бюро, Управлением Сель.-Хоз. Опытного дела и другими гос[ударственными] учреждениями» [8, арк. 22].

Час, коли Метеорологічною обсерваторією завідував академік Б. І. Срезневський, був періодом її найактивнішої наукової діяльності. Навколо її невеликого колективу (у 1925 р. тут нараховувалося 15 працівників) зосередилася група ентузіастів, які протягом багатьох років працювали на громадських засадах. Були це переважно практиканти, а також студенти КІНО. Про участь останніх академік Б. І. Срезневський зазначив: «Студенти університету брали участь в роботі обсерваторії і були щасливі бачити, що обов'язкові конференції, які замінили колишній контроль за навчанням, все більше набувають характеру наукових пошуків і дискусій» [3, с. 105]. На 1926 р. було презентовано музей, в якому було зосереджено результати наукових досягнень науковців обсерваторії за період 1920–1926 рр. Його колекції неодноразово демонструвалися на конференціях, конгресах та наукових заходах в Києві, Харкові та Москві [3, с. 104–105].

Протягом 1930-х – на початку 1940-х рр. у будівлі колишньої обсерваторії Київського університету св. Володимира продовжувалися метеорологічні спостереження та наукові дослідження в галузі метеорології, хоча після смерті академіка Б. І. Срезневського (1934 р.) вони були значно скорочені. На 1930 р. у будівлі розміщувалася метеорологічна обсерваторія, а також два штатні підрозділи при ній – кафедра геофізики та сільськогосподарської метеорології, а також бібліотека [5, с. 772–773].

Метеорологічна обсерваторія Київського університету в окупованому Києві 1941–1943 рр. У часи Другої світової війни обсерваторія знову змінила своє підпорядкування. Після окупації Києва німецька влада, маючи гостру необхідність у забезпеченні сил Люфтваффе інформацією про погодні умови, вжила заходів для відновлення гідрометеорологічної служби в Україні. В Києві було створено гідрометеорологічний та кліматичний інститут, який очолив Д. Кутепов [11, с. 4]. У той же час, у грудні 1941 р. київська міська управа прийняла постанову про реорганізацію мережі науково-дослідних установ. В їх числі згадувалася метеорологічна обсерваторія, яка переходила в підпорядкування діючого в той час Київського університету. На чолі обсерваторії згаданим рішенням київської міської управи стала науковий співробітник пані З. Замахіна [12, с. 20], яка у 1920-х рр. проходила в ній стажування під керівництвом академіка Б. І. Срезневського [2, с. V]. За даними архіву Центральної геофізичної обсерваторії, метеорологічні спостереження в окупованому Києві проводилися до вересня 1943 року [13]. За вересень-жовтень записи про спостереження відсутні. Вірогідно, в зв'язку з наближенням фронту обсерваторія при Київському університеті припинила свою роботу і була евакуйована окупантами.

Після визволення Києва від німецько-фашистських загарбників керівництво реєвакуйованого Київського університету порушувало питання про повернення будівель, які йому історично належали. Зокрема, у 1946 р. ректор університету професор Бондарчук звертався до начальника відділу культури державної планової комісії при Раді Міністрів УРСР Черкашина з приводу плану відбудови університету. При цьому ректор наполягав на праві університету на всю його історичну територію (садибу) і на усі будівлі, що на ній розміщувалися. А, як відомо, саме в межах історичної території знаходилася метеорологічна обсерваторія. [14, арк. 9–9 зв.]. Тим не менше, рішеннями сесії Київської міської ради університет було позбавлено кількох приміщень, які йому історично належали. Поза його юрисдикцією лишилася також й обсерваторія. Дослідниця І. В. Шулежко так коментує долю її будівлі у другій половині ХХ ст.: «У повоєнні роки в будинку розташувалися різні гідрометеорологічні служби (підрозділи), а протягом 1959–1964 рр. споруду знову використовували як головну обсерваторію Української гідрометеорологічної сітки. На початку 1960-х рр. для головної метеорологічної обсерваторії було побудовано нове приміщення на проспекті Науки, а в будівлі по вулиці Толстого, 14 розташувався обчислювальний центр управління метеорологічної служби УРСР та метеорологічна станція «Київ-місто», яка була перенесена у січні 1981 року на проспект Науки. На початку 1990-х рр. обсерваторію було передано Інституту радіоекології, який використовував її як адміністративну споруду. Після реконструкції у будівлі міститься розважальний заклад» [6]. Нині справу метеорологічної обсерваторії успішно продовжує Центральна геофізична обсерваторія. Вона перебуває у складі МНС України і розміщена на проспекті Науки 39, корпус 2. З жовтня 1988 рр. обсерваторію очолює випускник географічного факультету Київського університету О.О. Косовець.

Список літератури: 1. *Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета св. Владимира* / [под ред. В. С. Иконникова]. – К. : в типографии императорского университета св. Владимира, 1884. – III, 416, 68 с. 2. *Аерологічні спостереження Київської метеорологічної обсерваторії Укрнауки. Пілоти 1918-1930 рр.* / [під ред. академіка Б. І. Срезневського] – К. : без видавництва, 1930. – XV с. 3. *Срезневський Б. І. Музей київської метеорологічної обсерваторії.* / Б. І. Срезневський // *Праці Центральної геофізичної обсерваторії.* – Вип.6(20). – 2010. – С. 104–106. 4. *Гидрометеорологическая служба Украины за 50 лет Советской власти.* – Л. : Гидрометеониздат, 1970. – 272 с. 5. *Київ. Провідник.* / [під редакцією Ернста]. – К. : Держтрест «К.-Д.», 1930. – 800 с. 6. *Шулежко І. В. Метеорологічна обсерваторія Київського Університету* [Електронний ресурс] : <http://www.spadshina.com.ua/index.php?sID=32&itemID=42>. 7. *Архів* Центральної геофізичної обсерваторії, справа № 2506. 8. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, ф.166, оп. 5, спр.723. 9. *Архів* Українського науково-дослідного гідрометеорологічного інституту. Особова справа М. І. Баранової. 10. *Архів* Українського науково-дослідного інституту. Особова справа І. К. Половка. 11. *Українське слово.* – Ч.49. – 1941. – 4 с. 12. *Державний архів Київської області*, ф. 2412, оп.2, спр. 243. 13. *Архів* Центральної геофізичної обсерваторії, справа № 2512. 14. *Державний архів міста Києва*, Р-1246, оп.5, спр.54.

Надійшла до редколегії 27.09.11